

УДК 811.161.2':81'366+373.46

**ПРИКМЕТНИКОВА СИСТЕМА В ГРАМАТИКАХ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ:
ПОНЯТТЄВО-ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ****Ярошевич І. А.**

У статті порушено проблему теоретичного осмислення основних понять, пов'язаних із вивченням прикметника і властивих йому категорій і форм у працях українських мовознавців XVI–XVII ст. Зокрема, простежено еволюційні процеси у виділенні прикметника зі складу імен як окремої частини мови, звернено увагу на особливості словозміни і творення форм прикметника та на їх термінологічне вираження.

Ключові слова: частини мови, прикметник, морфологічна категорія, словозміна, термін.

В статье прослеживается проблема теоретического осмысления основных понятий, связанных с изучением имени прилагательного и свойственных ему категорий и форм в трудах украинских языковедов XVI–XVII вв. В частности, прослежены эволюционные процессы в выделении прилагательного из состава имен как отдельной части речи, обращено внимание на особенности словоизменения и образования форм прилагательного и на их терминологическое выражение.

Ключевые слова: части речи, прилагательное, морфологическая категория, словоизменение, термин.

The problem of theoretical comprehension of the basic concepts related to the study of adjective and peculiar to his categories and forms in works of the Ukrainian linguists of XVI–XVII cc. are broken in the article. In particular, evolutionary processes are traced in the selection of adjective from composition of the names as separate part of speech, paid attention on the feature of inflexion and creation of forms of adjective and on their terminological expression.

Key words: parts of speech, adjective, morphological category, inflexion, term.

Методологічною основою наукових пошуків дослідників у будь-якій галузі знань, а отже, й у мовознавстві, є розуміння теоретичних засад сучасних досліджень у тісному зв'язку з теоретичними і практичними надбаннями минулого. Зі ступенем розвитку мови й науки про неї на кожному його етапі виникають усе нові й нові проблеми в дослідженні мовних явищ, які потребують чіткої дефініції, однакового розуміння лінгвістичних понять, випрацювання термінологічних найменувань цих понять, кодифікації й запровадження їх у наукову практику.

Важливу роль у висвітленні історії граматичної структури української мови відіграють писемні джерела найдавнішого періоду. Чільне місце з-поміж них посідають граматичні праці середньовіччя – “Грамматика добро-глаголивого Еллино-словенского языка”, створена викладачами й студентами Львівської братської школи (далі – Гр. 1591), “Грамматика словенская” Л. Зизанія (далі – Гр. 1596), “Грамматіки славенскія правил ноесунтаґма” М. Смотрицького (далі – Гр. 1619) – обидві видав і лінгвістично описав відомий історіограф українського мовознавства В. Німчук, а також “Грамматыка словенская” І. Ужевича (далі – Гр. 1643), яку підготували до друку І. К. Білодід і Є. М. Кудрицький.

Появу цих праць учені пов'язують із періодом розквіту в Україні науки, зокрема граматики [10, с. 95]. Один із основоположників українського мовознавства П. Житецький зауважував, що від найдавніших граматик XVI–XVII ст. “веде свій початок так звана грамотність руська взагалі й українська зокрема” [5, с. 17]. Уперше в них слов'янською мовою викладено найзагальнішу теорію морфології – сукупність наукових понять, їх дефініцію, систематизацію і випрацювано терміни для їхнього позначення, за допомогою яких здійснювався опис ілюстрованого мовного матеріалу. Водночас тогочасна граматична думка вже виявлялася не лише у викладі найзагальнішої абстрактної теорії граматики, що ґрунтувалася на засадах античних

граматик, а й у викладі специфічних рис та кодифікації церковнослов'янської (або словенороської, словенської) мови – міжнаціональної мови всіх православних слов'ян [12, с. 35]. У контексті зазначених граматичних праць дещо особіно слід розглядати граматику І. Ужевича, оскільки, незважаючи на назву, її справедливо вважають першою в українському мовознавстві граматикою староукраїнської мови [6, с. 167–169]. Хоча близькоспоріднені церковнослов'янську і рідну йому українську мову І. Ужевич вважав різновидами однієї мови, насправді учений описував граматичну структуру староукраїнської мови, порівнюючи її з особливостями інших слов'янських мов – польської, чеської, вказував на подібність чи відмінності слов'янських мов від грецької і латинської [12, с. 155; 7, с. 51–58].

Далі простежимо, як у зазначених граматичних працях формувалося вчення про прикметник, його категорії і форми, як у зв'язку з розширенням поняттєвої сутності прикметника, його значеннєвих розрядів і особливостей парадигматики вдосконалювалися теорія, термінологічні назви понять, принагідно зазначимо, які зміни сталися у вивченні цього класу слів на сучасному етапі.

Проблемі походження прикметника, його словозмінної і словотвірної структури в українській мові на матеріалі різножанрових писемних пам'яток, даних діалектного і сучасного українського літературного мовлення присвятив монографічне дослідження “Прикметник в українській мові” відомий учений-граматист А. П. Грищенко [4]. Основні фрагменти цієї праці за його авторством знайшли висвітлення також у розділі “Прикметник” колективної монографії “Історія української мови. Морфологія” [8, с. 163–215].

Учений порушує важливу теоретичну проблему класифікації частин мови та місця в ній прикметника. За даними наукових досліджень, ті наукові відмінності, які існують між іменниками і прикметниками на сучасному етапі їх вивчення, не є споконвічними; в індоєвропейській прамові та й пізніше існувала первісна їх нерозчленованість, і прикметники розглядали у складі виокремлюваної в давніх граматичних працях частини мови, позначуваної терміном *имѧ*. І лише в процесі тривалого періоду становлення прикметник виділився зі складу імен та набув тих значеннєвих і морфолого-синтаксичних ознак, що дають підстави кваліфікувати його як самостійну частину мови [8, с. 163].

У граматичній літературі, що засвідчує початок наукового опису частин мови в українському мовознавстві старої доби, учені виокремлювали вісім частин мови, дотримуючись традиційної схеми, що існувала в античних граматиках: *имѧ* (імена), *рѣчь* (дієслово), *мѣстоимени* (займенник), *причастіє* (дієприкметник), *нарѣчіє* (прислівник), *предлогъ* (прийменник), *союзъ* (сполучник) і *различіє*, яким позначали невластивий слов'янським мовам артикль. Цей поділ зафіксовано у найдавнішій граматичній праці, що відома на слов'янських землях у списках XVI–XVII ст., – трактаті “О осмихъ частехъ слова” [12, с. 18–31].

Як зауважує один із найавторитетніших сучасних дослідників історіографії українського мовознавства В. Німчук, цей трактат був першою спробою “пристосувати вчення греків і візантійців до слов'янського мовного матеріалу, осмислити особливості слов'янської морфологічної системи, виробити слов'янську мовознавчу термінологію” [12, с. 30]. Трактат, за спостереженням ученого, “фіксує початки слов'янської граматичної термінології, яку успадкували й удосконалили граматики XVI–XVII ст.” [11, с. 7–8]. У згаданому трактаті терміном *имѧ* позначено, крім іменників, і прикметники, що засвічується ілюстративним матеріалом, однак особливостей словозміни прикметникових імен автор трактату ще не подає.

Першу спробу виокремлення зі складу імен категорії прикметника спостерігаємо в Гр. 1591 у параграфі “О кончаніяхъ налагаемыхъ” (тобто йдеться про закінчення прикметників). У прикметниках, як і в іменниках, виявлено морфологічні категорії роду числа і відмінка, а також членну (повну) і нечленну (коротку) форми. Автори цієї граматики, а одним із них міг бути і Л. Зизаній [Там само, с. 8], звернули увагу на родові закінчення, у ч., ж., с. роді, що дало підстави вченим кваліфікувати категорію роду в прикметниках як словозмінну, тоді як в іменниках вона є класифікаційною [2, с. 30]. У складі п'яти відмін імен чотири засвідчують особливості відмінювання іменників, а п'ята – це прикметникова відміна.

У власне прикметниковій відміні подано лише форми наз. і род. відмінків одн. за родами. Причому ілюстровані парадигми засвідчують прикметники ч. роду як у членній, так і нечленній формах, а ж. і с. роду – переважно в членній (напр., *истинный* і *сладокъ*, але *сладкій*, *сладкая*, *простое*), хоча й непослідовно. Важливим кроком уперед у теоретичному осмисленні прикметникових категорій є і те, що в цій граматиці вперше в українському мовознавстві розроблено вчення про ступені порівняння та способи їхнього творення – звичайного (*налагаєма*), вищого (*разсудителна*) і найвищого (*превосходна*), причому способи творення (суфіксальний, префіксальний і суплетивний) ілюстровано як церковнослов'янськими, так і живомовними українськими лексемами, на що звертають особливу увагу дослідники історії мови [12, с. 60; 1, с. 114–115]. У пам'ятці окремо розглянуто суплетивні форми прикметника, на позначення яких ужито термін *строптивая*. Терміни на позначення прикметникових категорій і форм в основному зберегли у своїх граматиках Л. Зизаній і М. Смотрицький, проте значною мірою вдосконалили їх. Зокрема, на позначення категорій прикметника в Гр. 1596 введено термін *имѣ прилагаемое* замість *налагаемое*, на позначення трьох категорій ступенів порівняння запроваджено термін *разсужденіе* та компонентний склад цієї категорії – *положенный* (звичайний), *разсудный* (вищий) і *превышший* (найвищий). Ці різновиди ступенів порівняння Л. Зизаній кваліфікував як правильні (*разсужденіе подобоначертательное*), яким протиставив *разсужденіе стропотное*, тобто суплетивні форми, які пізніше І. Ужевич кваліфікував як неправильні.

Привертає увагу ілюстративний матеріал, який уводить Л. Зизаній для опису категорій прикметника, де поруч із церковнослов'янськими формами подано значну кількість українських форм (пор. *меньший*, *наименший*, *горьший*, *нагорьший* тощо). Звернемо увагу, що для творення найвищого ступеня використано вживаний і в сучасній мові префікс *-най*.

Та чи не найповніше розробив теорію прикметника М. Смотрицький. Передусім учений модифікував попередні терміни, якими позначали граматики цей клас слів, замінивши їх терміном *имена прилагательныѣ*, що його впродовж наступних періодів активно використовували українські мовознавці аж до появи наприкінці XIX ст. власне українського терміна *прикметник*, уперше зафіксованого в праці С. Смаль-Стоцького і Т. Гартнера "Руска граматыка" [13, с. 27]. Удосконалив учений також інші терміни на позначення категорій прикметника і його форм. До речі, терміни, створені М. Смотрицьким, у незмінному або частково вдосконаленому вигляді досі функціонують у багатьох слов'янських терміносистемах, особливо в російській і болгарській [12, с. 145].

Як і в Гр. 1591, М. Смотрицький розподілив імена за п'ятьма відмінами, а не за десятьма, як у Л. Зизанія. Причому перші чотири – це відміни іменників, що майже повністю збігаються з поділом їх у граматиках сучасної української мови. П'ята відміна присвячена словозміні прикметників, форми яких учений розрізняє за закінченнями та родовою належністю сполучуваного з прикметником іменника. До цієї відміни віднесено і числівник, у відмінюванні якого М. Смотрицький виявив специфічні особливості, а тому присвятив йому окремий параграф "О скланѣніи именъ числительныхъ". Це спостереження вченого досить важливе, адже він фактично накреслив шляхи виокремлення прикметника і числівника як самостійних частин мови, проте деякі числівникового походження лексеми і в сучасних дослідженнях висвітлено в прикметниковій словозміні [9, с. 439–440; 3, с. 90; 15, с. 98] і навіть кваліфіковано як *ад'єктивні слова* [9, с. 439] та *порядкові прикметники* [14, с. 350]. У п'ятій відміні М. Смотрицький розглядав і субстантивовані прикметники, хоч терміна для їхнього позначення в його граматиці й не зафіксовано. У граматиках сучасної української мови їх хоч і розглядають у складі іменників, однак вони не належать до жодної з іменникових відмін, оскільки зберігають ознаки прикметникової словозміни у формах однини і множини [14, с. 309–310].

Важливі спостереження зробив М. Смотрицький і в розподілі прикметників на семантичні групи та за походженням від іменників, числівників, займенників, зразки відмінювання яких подав у всіх родах, числах членної і нечленної форм та у твердій і м'якій групах. Уперше вчений детально схарактеризував присвійні (*притѣжательныѣ*) прикметники, зазначивши їхню похідність від власних і загальних назв іменників (пор. *Варнавинъ* від *Варнава*, *снoвній* від *снѣ*, *Божій* від *Богъ* тощо).

Отже, порівняно зі своїми попередниками, М. Смотрицький глибше осмислив особливості слов'янського відмінювання та більш удадо систематизував досліджуваний матеріал.

Граматика М. Смотрицького мала серйозний вплив на граматику І. Ужєвича (Гр. 1643); її теоретичні здобутки лягли в основу цієї праці. Проте якщо граматики попередників І. Ужєвича були розраховані на навчальні цілі у сфері тогочасної освіти в Україні, то його праця орієнтована на освічених мовознавців і написана латинською мовою – міжнародною мовою освічених людей старої Європи з метою популяризації української мови. І. Ужєвич перший в українському мовознавстві описав граматичну структуру української мови як окремої лінгвістичної системи, при цьому виявив оригінальність спостережень думок. Ідучи за М. Смотрицьким, який виділив п'яту (прикметникову) відміну в іменах, І. Ужєвич повністю відриває її від іменникової. Розділ "Про частини мови" паризького рукопису (а рукопис відомий у двох варіантах – паризькому й арраському) граматист розпочинає з особливостей відмінювання прикметника у формах ч., ж. і с. роду.

Важливі спостереження вченого і щодо функціонування в цій частині розділу субстантивованих прикметників у формах ч., ж. і с. роду на зразок *подскарбій, братова, мостовое*, а також присвійних прикметників, утворених від власних і загальних назв імен, – *Стефановъ, воєводинъ* тощо.

Як і Л. Зизаній, І. Ужєвич розрізняє поняття правильного і неправильного ступенювання прикметників, зразки творення яких подає у відповідних таблицях, наголошуючи на тому, що система неправильного (суплетивного) ступенювання прикметників у слов'ян така ж, як і в латинів.

Характеризуючи особливості прикметникової відміни, І. Ужєвич подає низку практичних зауважень і порад, що стосуються кодифікації правописних і граматичних норм, та перше місце в ілюстраціях відводить формам живої мови, що сприяло унормуванню літературних норм староукраїнської мови.

Незважаючи на потужний вплив античної традиції в описі категорій прикметника (як і в цілому граматичних категорій староукраїнської мови), І. Ужєвич виявив "достатню самостійність, прагнучи, хоч це і незавжди йому щастило, визначити саме ті з них, які їй властиві, та виявити форми, в яких вони реалізувались" [7, с. 58].

Отже, граматична теорія, пов'язана з вивченням окремих класів слів в українському мовознавстві старої доби, що ґрунтувалася на греко-латинській традиції, з одного боку, позитивно вплинула на широту поглядів українських граматистів, а з іншого, дала змогу вийти за її межі, виявити специфічні особливості описуваної церковнослов'янської і староукраїнської мов, що засвідчує творчий підхід учених до розв'язання конкретних лінгвістичних проблем. Випрацювані граматистами старої доби концептуальні питання у вивченні прикметникової системи суттєво позначилися на розв'язанні актуальних проблем сучасного українського мовознавства.

Умовні скорочення джерел

Грам. 1591 – Грамматика добро глаголиваго Еллино-словенскаго языка [Адельфотес]. – Львів, 1591.

Грам. 1596 – "Грамматика словенска" Л. Зизанія. – Вільно, 1596 // Л. Зизаній. Грамматика словенська / Зизаній Л. ; підгот. факс. вид. та дослідження пам'ятки В. В. Німчука. – К. : Наук. думка, 1980. – 190 с.

Грам. 1619 – "Грамматіки славенскія правилное сунтагма" М. Смотрицького. – Єв'є, 1619 // Смотрицький М. Грамматика ; підгот. факс. вид. та дослідження пам'ятки В. В. Німчука. – К. : Наук. думка, 1979. – 502 с.

Грам. 1643 – "Граматыка словенская" І. Ужєвича. – Париж, 1643 (паризький рукопис); 1645 (арраський рукопис) // Грамматика слов'янська І. Ужєвича / підгот. до друку І. К. Білодід, Є. М. Кудрицький. – К. : Наук. думка, 1970. – 459 с.

Література

1. Бевзенко С. П. Історична морфологія української мови / С. П. Бевзенко. – Ужгород, 1960. – 416 с.
2. Вихованець І. Теоретична морфологія української мови: Академічна грамматика української мови / І. Вихованець, К. Городенська ; за ред. І. Вихованця. – К. : Пульсари, 2004. – 400 с.

3. Горпинич В. О. Морфологія української мови : підручник для студентів вищих навч. закладів / В. О. Горпинич. – К. : Академія, 2004. – 335 с.
4. Грищенко А. П. Прикметник в українській мові / А. П. Грищенко. – К. : Наук. думка, 1978. – 207 с.
5. Житецький П. Очеркъ литературной истории малорусского нарѣчія въ XVII вѣкѣ съ приложеніемъ словаря книжной малорусской рѣчи по рукописи XVII вѣка / П. Житецький. – Київ, 1889. – 162 с.
6. Жовтобрюх М. А. “Граматыка словенская” Івана Ужєвича – пам’ятка старо-української літературної мови / М. А. Жовтобрюх // Слово і труд. – К. : Наук. думка, 1976. – С. 167–169.
7. Жовтобрюх М. А. Частини мови в “Граматичі слов’янській” І. Ужєвича / М. А. Жовтобрюх // Східнослов’янські граматика XVI–XVII ст. : матеріали симпозіуму. – К. : Наук. думка, 1982. – С. 51–58.
8. Історія української мови. Морфологія. – К. : Наук. думка, 1978. – С. 163–215.
9. Кучеренко І. К. Теоретичні питання граматики української мови: Морфологія. – 2-ге вид., уточнене й доповнене / І. К. Кучеренко. – Вінниця : Поділля-2000, 2003. – 463 с.
10. Огієнко І. Історичний словник української граматичної термінології / І. Огієнко // Записки Українського наукового товариства у Києві. – К., 1908. Кн. 1. – 1908. – С. 94–129.
11. Німчук В. В. Основоположне значення “Граматика” М. Смотрицького у вітчизняному мовознавстві / В. В. Німчук // Східнослов’янські граматика XVI–XVII ст. : матеріали симпозіуму. – К. : Наук. думка, 1982. – С. 6–20.
12. Німчук В. В. Мовознавство на Україні в XIV–XVII ст. / В. В. Німчук. – К. : Наук. думка, 1985. – 222 с.
13. С. Смаль-Стоцький і Т. Гартнер “Руска граматика”. – Львів, 1893. – 180 с.
14. Сучасна українська літературна мова / за ред. А. П. Грищенка. – 3-тє вид., перер. і доповн. – К. : Вища шк., 2002. – 439 с.
15. Сучасна українська літературна мова. Морфологія. Синтаксис : підручник. – К. : Знання, 2010. – С. 81–92.